

Van zijstroom tot hoofdstroom van beleid

Integratie als permanente
opgave voor de stad Rotterdam

Godfried Engbersen
Erasmus Universiteit Rotterdam

■ Colofon

Deze publicatie is mede mogelijk gemaakt door
de Erasmus Universiteit Rotterdam en
de Gemeente Rotterdam

Tekst:

Godfried Engbersen

Wethouder Korrie Louwes (gemeente Rotterdam)

Marijke Nijboer (eindredactie)

Tabellen:

COS, Rotterdam

CBS Statline

Politie Rotterdam

Vormgeving:

Rosalie Arendsen

Druk:

Mediacenter Rotterdam

Oplage:

225

januari 2014

Van zijstroom tot hoofdstroom van beleid

Integratie als permanente
opgave voor de stad Rotterdam

Godfried Engbersen

Erasmus Universiteit Rotterdam

■ Niet alleen de stad is divers, dat zijn ook de Rotterdammers zelf ■

■ Voorwoord

'Little London' werd Rotterdam ook wel genoemd, vanwege de vele Britse handelsreizigers die hier in de 17e en 18e eeuw woonden. Later werd het 'Warschau aan de Maas' door de grote groepen Poolse landverhuizers – vaak van joodse afkomst – die vanuit Rotterdam naar de Nieuwe Wereld vertrokken. Weer later kreeg Rotterdam de bijnaam 'Mekka aan de Maas' gezien het grote aantal inwoners van islamitische afkomst. En eens per jaar is Rotterdam 'Rio aan de Maas', als het jaarlijkse zomercarnaval losbarst.

Godfried Engbersen merkt in zijn essay "Van zijstroom tot hoofdstroom van beleid: Integratie als permanente opgave voor de stad Rotterdam" terecht op dat Rotterdam een superdiverse stad is. Hans Smits, topman van het Havenbedrijf, vroeg zich bij zijn afscheid onlangs af of Rotterdam wel echt een wereldstad is. Qua diversiteit in ieder geval wel. De stad kan zich in dit opzicht meten met steden als Amsterdam, Londen en New York die gelijke aantallen nationaliteiten herbergen. In Rotterdam komt de hele wereld bij elkaar.

Niet alleen de stad is divers, dat zijn ook de Rotterdammers zelf. Iemand kan zich tegelijkertijd Kaap-Verdiaan, Nederlander en Rotterdammer voelen. Veel inwoners identificeren zich zelfs meer met de stad dan met hun nationaliteit of herkomst. Ze zijn eerst en vooral Rotterdammer. Met dit 'Rotterdam-gevoel' hebben we iets te pakken in de manier waarop we met elkaar samenleven. Ook de nieuwe culturele voorhoede in Rotterdam blijkt zich nauw verbonden te voelen met de stad. Ze komen met initiatieven als de kledinglijn *010 isn't just a code*, het magazine *Gers* en het warenhuis *Groos* met enkel en alleen Rotterdamse producten. Rotterdam inspireert en verbindt. In deze stad gaat het er niet om waar je vandaan komt maar om wat je doet en waar je naartoe wil. Het sleutelwoord is 'participatie'.

Het Rotterdamse college is daarom afgestapt van het doelgroepenbeleid. Engbersen constateert in zijn essay terecht dat de woorden 'allochtoon', 'integratie', 'probleemwijk' en 'migratie' in het coalitieprogramma "Ruimte voor talent en ondernemen" (2010-2014) niet of nauwelijks voorkomen. Er is geen specifiek beleid meer voor etnische doelgroepen. We zijn overgegaan naar een breed burgerschapsbeleid dat zich richt op alle Rotterdammers die het beste voor hebben met de stad.

Rotterdam is een stad van en voor iedereen. Of je nu nieuw bent of al sinds generaties aan deze stad verbonden bent, Rotterdam biedt kansen voor iedereen. Nieuwe Rotterdammers zullen soms extra hindernissen moeten overwinnen om mee te kunnen doen aan de samenleving. Voor de zittende Rotterdammers betekent het dat zij hun kennis en ervaring kunnen inzetten om de nieuwkomers te ondersteunen bij hun participatie. Liefde moet van twee kanten komen, zeggen ze wel eens. Met participatie is het niet anders.

Korrie Louwes
Wethouder Arbeidsmarkt,
Hoger Onderwijs,
Innovatie en Participatie

■ Introductie

Op dinsdag 18 juni 2013 stemde de Eerste Kamer in met de intrekking van de Wet Overleg Minderhedenbeleid (WOM). Daarmee kwam een einde aan het wettelijk geregeld overleg van landelijke minderhedenorganisaties met de Rijksoverheid over het integratiebeleid.

De WOM was van kracht sinds 19 juni 1997 en heeft 16 jaar gefunctioneerd. Deze intrekking was eerder aangekondigd in de nota *Integratie, binding en burgerschap* van 16 juni 2011. In die nota was opgenomen dat er geen specifiek beleid gericht op afzonderlijke groepen meer zal worden gerealiseerd en dat voortaan algemene maatregelen leidend zijn die uitgaan van de verantwoordelijkheid van betrokkenen en van maatschappelijke instellingen. De intrekking van deze wet symboliseert de omslag van een specifiek minderhedenbeleid gericht op etnische doelgroepen naar een algemeen burgerschapsbeleid voor alle Nederlandse burgers. Daarmee volgt de nationale overheid een trend die al lange tijd gaande is. Zo heeft de gemeente Rotterdam in de afgelopen decennia de subsidies aan migrantenorganisaties langzaam afgebouwd en heeft zij afscheid genomen van een specifiek minderhedenbeleid door het formuleren van een Rotterdams burgerschapsbeleid dat zich richt op alle burgers. Een voorbeeld daarvan is het huidige Rotterdams programma *Mee(R)doen*, Rotterdammers in actie.

Toch zou het onjuist zijn om te stellen dat specifiek beleid helemaal is verdwenen. Ook het landelijke beleid laat immers zien dat in geval van *specifieke* problemen bij *specifieke* groepen *specifiek* beleid wordt ontwikkeld. Daarnaast blijft het thema van integratie in het beleidsdenken onlosmakelijk verbonden met problematische categorieën migranten. In dit essay wordt een bredere opvatting van integratie gebruikt. *Integratie heeft betrekking op het incorporeren van groepen en individuen in de Rotterdamse samenleving, en wel op een zodanige wijze dat daaruit een vitale,*

ondernemende en cohesieve stadssamenleving ontstaat. Daarbij gaat het niet alleen om de integratie van marginale of kwetsbare niet-westerse migrantengroepen, maar ook om de integratie van laaggeschoolde autochtone burgers, studenten en hooggeschoolde arbeidsmigranten. Daarmee is integratie een thema dat met alle Rotterdams beleidsclusters is verweven.

In dit essay zal worden betoogd dat een modern Rotterdams integratiebeleid is gebaat bij generiek beleid, waar nodig aangevuld met vormen van specifiek beleid. In de Angelsaksische literatuur wordt ook wel gesproken van *targeting within universalism*.¹ Een ander begrip dat vaak opduikt is *mainstreaming*. Daarmee wordt bedoeld dat integratiebeleid niet een onderdeel is van beleid dat wordt gestimuleerd vanuit een aparte afdeling, maar een vanzelfsprekend onderdeel van het takenpakket van *alle* relevante gemeentelijke diensten en van andere belangrijke maatschappelijke partijen, zoals zelforganisaties van burgers, werkgevers en semi-publieke actoren.

De ideeën van *targeting within universalism en mainstreaming* zijn door Rotterdam reeds verwerkt in het programma *Mee(R)doen, Rotterdammers in actie*. In dat programma wordt expliciet gesteld dat generiek beleid het uitgangspunt is, maar dat maatwerk immer nodig blijft. In dit essay wordt het uitgangspunt van *mainstreaming* nog centraler gesteld. Het vraagstuk van integratie dient onderdeel te zijn van de hoofdstroom van beleid, waarbij integratie betrekking heeft op alle Rotterdams burgers en waarbij integratiebeleid meer is dan het ontwikkelen van 'proeftuinen' en het entameren van 'debatten', 'expertmeetings', 'werkconferenties', 'ronde tafels',

¹ Zie T. Skocpol (1991) "Targeting Within Universalism: Politically Viable Policies to Combat Poverty in the United States".

In: Jencks C, Peterson PE *The Urban Underclass*. Washington, D.C.: The Brookings Institution, pp. 411-36.

foto: Marco Bakker

Integratie draait ook om laaggeschoolde autochtone burgers, studenten en hooggeschoolde arbeidsmigranten

'inspiratietafels', 'kennis- en inspiratiebijeenkomsten', 'interactieve trainingen', 'discussiebijeenkomsten' en 'gesprekken' met groepen burgers.² Algemeen integratiebeleid is meer dan een communicatie- en debatstrategie en richt zich in de eerste plaats op de kernsferen van integratie, zoals arbeid, scholing (waaronder taalverwerving), huisvesting en gezondheid. Of simpeler geformuleerd: integratiebeleid draagt er toe bij dat burgers een arbeidsplaats verwerven, een opleiding afronden, Nederlands leren, goed gehuisvest zijn en een goede gezondheid hebben.

De laatste jaren zijn er ook stemmen opgegaan om überhaupt afscheid te nemen van de idee van integratiebeleid, bijvoorbeeld in de studie van Scheffer en Entzinger (2012) over 'de staat van integratie' in Amsterdam en in Rotterdam. Zij zijn voorstander van algemeen beleid gericht op gedeeld

burgerschap waarbij de aandacht ligt op individuen en niet op groepen. De benadering in dit essay sluit daarbij aan, maar houdt vast aan het begrip integratie. Het begrip burgerschap kent vele invullingen, en draagt het gevaar in zich dat het vooral gebruikt wordt voor allerlei kleinschalige burgerinitiatieven.³ De kern van dit essay is nu juist dat de incorporatie van burgers in de Rotterdamse samenleving een centrale taak is van belangrijke gemeentelijke Rotterdamse clusters als Maatschappelijke Ontwikkeling, Werk & Inkomen en Stadsontwikkeling. Integratiebeleid is niet aanvullend op algemeen beleid, maar vormt de kern van algemeen beleid.

² Zie de brief over de stand van zaken van het programma "Mee(R)doen: Rotterdammers in Actie", College van Burgemeester en Wethouders, Gemeente Rotterdam. 21 December 2012

³ Zie L. Bosniak, L. (2006) *The citizen and the alien: dilemmas of contemporary membership*. Zij onderscheidt vier dimensies van burgerschap: (1) burgerschap als legale status; (2) burgerschap als een set van politieke, sociale en culturele rechten; (3) burgerschap als participatie in de politieke gemeenschap en de *civil society*; en (4) burgerschap als identificatie 'with others in the wider world'. In Nederland en Rotterdam wint vooral de derde dimensie van burgerschap aan betekenis.

Superdivers Rotterdam

Rotterdam is in de afgelopen decennia uitgegroeid tot een superdiverse stad met een nog steeds groeiende bevolking.

De stad Rotterdam telt meer dan 610.000 inwoners, terwijl het grootstedelijke gebied circa 1,2 miljoen inwoners herbergt. De stad telt ongeveer 170 verschillende nationaliteiten en is daarin vergelijkbaar met steden als Amsterdam, Londen en New York die vergelijkbare aantallen nationaliteiten herbergen ⁴ (zie bijlage: overzicht 1). Migranten arriveerden om verschillende redenen in Rotterdam. Zo zijn er de *arbeidsmigranten*, zoals de Chinese immigranten die in het begin van de twintigste eeuw op Nederlandse schepen werkten, of de laaggeschoolde arbeidsmigranten uit Zuid-Europa, Turkije en Marokko die vanaf de jaren zestig naar Rotterdam kwamen. Rotterdam herbergt ook een grote Kaapverdiaanse gemeenschap die, net als de Chinese, een achtergrond heeft in de haven en de scheepvaart. Deze arbeidsmigratie heeft naderhand geleid tot omvangrijke *familiemigratie*, vooral uit Turkije, Marokko en Kaapverdië.

Foto: Claire Droppert

Verder zijn er de *postkoloniale migranten* die vanaf de jaren vijftig en zeventig arriveerden uit Indonesië, Suriname en de Nederlandse Antillen. Weer later kwamen op grote schaal *asielzoekers* naar Rotterdam, vooral door de oorlogen in voormalig Joegoslavië (1992-1995). In diezelfde periode en in de jaren erna arriveerden ook asielzoekers uit, onder meer, de voormalige Sovjet-Unie, Turkije, Afghanistan, Irak, Iran en Somalië.

Ten slotte trekt Rotterdam de laatste decennia steeds meer *arbeidsmigranten* aan uit Europese landen zoals Duitsland, België, het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk, Italië, Portugal, Griekenland en Spanje, maar ook uit Amerikaanse en Aziatische landen (zie bijlage: overzicht 1). Sinds de EU-uitbreidingen van 2004 en 2007 groeit het aantal migranten uit Midden- en Oost-Europese landen, zoals Polen, Bulgarije, Roemenië en Hongarije. Uit tabel 1 blijkt dat er in 2012 ruim 9.000 arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa waren ingeschreven.⁵ Deze aantallen corresponderen echter niet met de werkelijkheid omdat veel van deze arbeidsmigranten niet zijn ingeschreven in de Gemeentelijke Basisadministratie (GBA). We zouden dit aantal met een factor 2 dan wel met een factor 3 moeten vermenigvuldigen als we uitgaan van de scenario's dat slechts de helft of een derde van deze nieuwe arbeidsmigranten is ingeschreven in de GBA (zie bijlage: tabel 1 en 2).

⁴ Steven Vertovec (2007) "Super-Diversity and its Implications" *Ethnic and Racial Studies* 29 (6): 1024-1054; zie ook Michael Samers (2010) *Migration*. London: Routledge.

⁵ Zie Erik Snel, et al (2010) *Arbeidsmigranten uit Bulgarije, Polen en Roemenië in Rotterdam. Sociale leefsituatie, arbeidspositie en toekomstperspectief*. Den Haag: NICIS

■ Het is ondoenlijk een doelgroepenbeleid te voeren door de grote hoeveelheid verschillende groepen in de stad ■

Tabel 1: Aantal GBA-geregistreerde migranten uit Midden- en Oost-Europa in Rotterdam naar nationaliteit, 1996-2012

Nationaliteit	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012
Bulgarije	34	37	52	76	105	132	630	1.403	2.440
Slovenië	10	11	11	22	21	38	44	80	103
Cyprus	4	2	4	7	7	8	11	13	27
Hongarije	79	104	104	122	118	140	205	377	655
Letland	8	9	20	24	44	67	75	119	328
Litouwen	14	34	48	68	69	160	190	267	424
Malta	1	3	3	3	4	4	6	8	7
Polen	212	235	236	264	356	787	1.223	2.552	4.041
Roemenië	101	69	89	136	165	171	283	436	610
Slowakije	15	35	50	54	62	79	107	192	231
Tsjechië	29	38	59	66	81	97	96	119	156
Anders	9	7	6	7	7	8	22	39	66
Totaal	516	584	682	849	1.045	1.704	2.892	5.605	9.088

Bron: Rotterdamse Centrum voor Onderzoek en Statistiek (COS)

Rotterdam herbergt ook een groot aantal hooggeschoolde arbeidsmigranten. Een ruwe schatting is dat er tussen de 25.000 en 30.000 expats in de stad wonen.⁶ Hoewel Rotterdam niet het internationale imago heeft van Amsterdam (door Saskia Sassen ooit betiteld als Nederlands' enige echte *global city*), biedt het veel hooggeschoolde werkgelegenheid in

de transportsector, logistiek en architectuur. In 2008 werd de Rotterdam *Expatriate Desk* opgericht, waar *expats* informatie kunnen verkrijgen over wonen, gezondheidszorg en onderwijs. Het toegenomen aanbod van dergelijke diensten weerspiegelt de toenemende concurrentie op de wereldmarkt voor het aantrekken van menselijk kapitaal (*the battle for brains*).⁷

⁶ Van der Steen en Heijstek, *Expatriate Desk Rotterdam* (Rotterdam: Gemeente Rotterdam, 2010) www.stedelijkeconomie.nl/dsresource?objectid=200851.

⁷ Zie M. van Bochove, K. Rusinovic & G. Engbersen (2010) *Over de rode loper. Kennismigranten in Rotterdam en Den Haag*. Den Haag: Nicis Institute.

Ondanks de komst van hoger geschoolde migranten en een groeiende middenklasse blijft Rotterdam voor een belangrijk deel een arbeidersstad met een omvangrijke autochtone arbeidersklasse. Kenmerkend voor Rotterdam is verder dat veel middengroepen vanuit de randsteden naar Rotterdam pendelen om in de centrale stad te werken, ten dele omdat de woningvoorraad in Rotterdam onvoldoende kwaliteit biedt. In het verleden is in Rotterdam sterk de nadruk gelegd op het bouwen van woningen voor de snel groeiende arbeidersklasse, onder wie veel migranten.⁸ Gedurende de laatste tien jaar heeft de stad een ambitieus programma ontwikkeld om meer gemengde wijken te creëren. In veel urbane gebieden wordt een deel van de woningvoorraad vervangen door koopwoningen en duurere huurappartementen voor hogere inkomensgroepen (zie tabel 2).

Deze veranderingen in de woningvoorraad hebben, te-zamen met de effecten van de economische crisis, de uitmigratie van de middenklasse (die ook wel bekend staat als 'witte' en 'zwarte' vlucht) naar de randsteden verminderd.⁹ Uit tabel 2 blijkt onder meer dat hetaantal koopwoningen in de stad is gestegen van 24% naar 34%.

Tabel 2: Kenmerken van de woningvoorraad in Amsterdam, Rotterdam en Nederland (2012) (in %)

	1998		2003		2012	
	R'dam	Ned.	R'dam	Ned.	R'dam	Ned.
Type woning (in %)						
Eengezinswoningen	21	69	22	71	23	
Sociale huur	59	37	55	35	50	31
Koopwoningen	24	51	23	54	34	56
Koop- en huurprijzen (in %)						
Huur laag	47	26	42	24	18	8
Huur midden	21	17	24	16	18	10
Huur hoog	8	6	8	6	27	22
Koop laag	9	10	11	11	9	7
Koop midden	8	18	8	17	6	17
Koop hoog	7	23	8	26	12	34

Bron: 1998 en 2003 Engbersen et al. (2005: 33), 2012: COS en CBS

⁸ Frans Dieleman & Richard Kloosterman (2000) "Room to manoeuvre; governance, the post-industrial economy, and housing provision in Rotterdam." In: *The Social Sustainability of Cities. Diversity and the Management of Change*, eds. Mario Polèse en Richard Stren. Scholarly Publishing Division: University of Toronto, 2000, pp. 175-202.

⁹ Zie de analyse van Erik Snel & Lasse Gerrits (2012). Zij wijzen erop dat door de economische crisis middengroepen hun huis niet verkopen en blijven wonen in de stad Rotterdam.

Staten van integratie

De recente studie van Scheffer en Entzinger (2012) heeft belangrijke inzichten opgeleverd over de staat van integratie van migranten in Rotterdam.

Zo wijzen zij erop dat de grens tussen autochtoon en allochtoon steeds verder is vervaagd en dat de migrantenpopulatie zich steeds meer heeft vermengd met de autochtone bevolking. Tevens stellen zij dat een migrantenachtergrond al lang niet meer per definitie een indicator is voor achterstand. Voor dit essay zijn ook andere bevindingen van hun studie relevant, die ik aanvul met de uitkomsten van studies van mijn eigen onderzoeksgroep *Citizenship, Migration & the City* (CIMIC). Ik noem tien punten (zie ook Entzinger & Engbersen 2013):

1

Rotterdam is een gesegregeerde stad, met de Turken als meest gesegregeerde migrantengroep. Bijna drie op de tien Turken zouden moeten verhuizen naar een niet-Turkse buurt om een gelijke verdeling van de Turkse populatie over Rotterdam te realiseren. Autochtone Nederlanders zijn nog sterker gesegregeerd: 45% zou moeten verhuizen om een gelijke verdeling te bereiken. De laatste tien jaren laten echter een tendens tot desegregatie zien, deels als het gevolg van het beleid gericht op sociale menging, en ook door de toegenomen sociale en geografische mobiliteit onder tweedegeneratie migranten (Snel & Gerrits 2012). Niettemin telt de stad Rotterdam een groot aantal wijken waarin meer dan de helft van de bewoners bestaat uit niet-westerse allochtonen (zie bijlage: tabel 3; zie ook Engbersen et al. 2005).

2

Van de migranten is 49% laagopgeleid en 17% hoogopgeleid. Deze aantallen maskeren echter de variatie binnen de categorie migranten: hoogopgeleiden komen relatief vaak uit West-Europa, en slechts 8% van alle Turken en Marokkanen is hoogopgeleid. Het percentage laagopgeleide Rotterdamers is met 10 procentpunt afgenomen in het voorbije decennium. Dit geldt voor zowel migranten als niet-migrantengroepen, waardoor het gat tussen beide groeperingen blijft bestaan. Niettemin is het aantal schoolverlaters onder jonge migranten teruggedrongen en is het aantal tweedegeneratie allochtonen in het hoger onderwijs gestegen tot een niveau dat vergelijkbaar is voor beide categorieën (hoewel er meer op hbo-niveau studeren dan aan de universiteit).

3

De arbeidsparticipatie onder Rotterdamers met een migrantachtergrond is lager dan onder niet-migrantengroepen. Hoewel de participatie in beide groepen is gestegen gedurende het voorbije decennium, stagneerde deze door de huidige economische crisis. Daarnaast groeide het gat tussen migranten en niet-migrantengroepen, omdat de eerste groep harder werd getroffen door de economische malheur. Er is echter sprake van een aanzienlijke variatie tussen verschillende groepen migranten. Migrantengroepen met een westerse achtergrond (voornamelijk afkomstig uit Europa en Noord-Amerika) hebben een arbeidsparticipatie die gelijk is of hoger dan die van niet-migrantengroepen. Onder de oudere migrantengroepen doen de Surinamers en Kaapverdianen het goed, met een vergelijkbare participatie als de autochtonen. Vooral Turken en Marokkanen laten een lage participatiegraad zien, in het bijzonder vrouwen en jongeren.

De benadering wordt universeler en integraler, met de nadruk op de sociale en economische participatie van burgers en het stimuleren van individuele talenten

4

In 2008 was 14% van de autochtone Rotterdamse bevolking tussen 23 en 64 jaar afhankelijk van enige vorm van sociale zekerheid, tegenover 25% van de eerste generatie immigranten. Voor de tweede generatie gold dat dit slechts 12% was.

5

Sommige migrantengroepen zijn oververtegenwoordigd in de sfeer van de criminaliteit. Dit geldt vooral voor jongeren van Marokkaanse en Antilliaanse afkomst, ook wanneer gecontroleerd wordt voor leeftijd en opleidingsniveau.¹⁰ Er is ook een criminaliteitsproblematiek waarneembaar bij arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa. Tussen 2005 en 2012 is in Rotterdam het aantal verdachten afkomstig uit de betreffende landen verdrievoudigd, maar de absolute aantallen zijn niet hoog. De tabellen 4 en 5 in de bijlage geven een overzicht van het aantal verdachten en hun nationaliteit. Daaruit blijkt dat de criminaliteit bij deze groepen eerder lijkt af te nemen. Deze cijfers hebben betrekking op delicten die in het kader van de MOE-landenproblematiek van belang worden geacht, zoals bedreiging, mishandeling, overvallen en inbraken en enkele lichtere vergrijpen, zoals rijden onder invloed en winkeldiefstal (zie Engbersen 2012).

6

Bij specifieke migrantengroepen, zoals Turken en Marokkanen, komen gezondheidsproblemen zoals overgewicht vaker voor dan bij andere groepen.

7

De studies van Van Bochove et al. (2008 en 2009) wijzen uit dat er sprake is van substantiële middenklassenvorming onder Marokkaanse, Surinaamse en Turkse inwoners van Rotterdam. Een in het oog springend resultaat is de sterke lokale, politieke betrokkenheid van allochtone middengroepen en de hoge mate van participatie in de Rotterdamse *civil society*.¹¹ Daarbij is men vooral actief in allerlei (etnische) zelforganisaties.

8

Er is de laatste jaren ook onderzoek gedaan naar de mate waarin de allochtone middenklasse en kennismigranten zich verbonden voelen met de stad Rotterdam (Van Bochove et al. 2009 en 2010).¹² Daaruit blijkt dat de allochtone middenklasse zich sterk identificeerde met de stad Rotterdam. De identificatie van de allochtone middenklasse met de stad Rotterdam was sterker dan onder de controlegroep van bewoners uit de autochtone middenklasse, namelijk 61% versus 56% (Van Bochove et al. 2009: 45). Voor *expats* daarentegen gold dat hun verbondenheid met Rotterdam juist gering was (zie Van Bochove et al. 2010: 28). Een deel van de *expats* sprak overigens wel de wens uit om beter te integreren in het sociaal-culturele leven van Rotterdam (Van Bochove & Engbersen 2013).

¹⁰ Het gaat om personen tegen wie een proces-verbaal als verdachte van een delict is opgemaakt en die als zodanig zijn geregistreerd.

¹¹ Zie M. van Bochove, K. Rusinovic & G. Engbersen (2009) *De stad en staat van de burger: het stadsburgerschap van de allochtone middenklasse*. Den Haag: Nicis Institute, en M. van Bochove (2008) *Een rolmodel, ik? Vijftien Rotterdamse vrouwen over succes, inspiratie en mentoring*. Rotterdam: Sociaal Platform Rotterdam.

¹² Zie M. van Bochove, K. Rusinovic & G. Engbersen (2010) *Over de rode loper. Kennismigranten in Rotterdam en Den Haag*. Den Haag: Nicis Institute.

9

Integratieprocessen, vooral in de economische sfeer, gaan bij veel groepen als vanzelf. Daar hoeft geen flankerend overheidsbeleid aan te pas te komen. Het verwerven van een baan vormt nog altijd het belangrijkste mechanisme van integratie, gevolgd door onderwijs. Soms is de integratie van tijdelijke aard, omdat men weer vertrekt. Ook dat is een typisch kenmerk van een superdiverse stad: de aanwezigheid van tijdelijke burgers. Toch is het onjuist om de stad Rotterdam louter als een 'doorgangshuis' te zien. Rotterdam kent typische 'arrival neighborhoods' waar nieuwkomers aankomen en later weer uit vertrekken (vgl. Saunders 2011). Maar Rotterdam heeft ook te maken met permanente vestiging van groepen burgers.

10

Sociaal-economische achterstand komt ook bij autochtone burgers voor. Rotterdam kent een omvangrijke groep van laag opgeleide autochtone jongeren, onder wie schoolverlaters, die moeite hebben om een plek te verwerven op de arbeidsmarkt (vgl. Lusse 2013).

De tien punten laten een complex beeld zien waarbij positieve ontwikkelingen (stijgende opleidingsniveaus, toenemende arbeidsparticipatie, afname van schooluitval, groeiende allochtone middenklasse, sterke identificatie met Rotterdam), negatieve ontwikkelingen (oververtegenwoordiging van specifieke groepen in de criminaliteit, geringe arbeidsparticipatie en gezondheidsproblemen bij specifieke groepen) en nieuwe ontwikkelingen zich tegelijkertijd voordoen. Integratie is nooit af of voorbij omdat zich telkens nieuwe groepen aandienen (bijvoorbeeld kennismigranten en arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa), of omdat aan gevestigde burgers weer nieuwe eisen worden gesteld in het onderwijs en op de arbeidsmarkt.

Tegen de bovenstaande achtergrond moet het pleidooi worden gezien voor een algemeen integratiebeleid dat gestoeld is op mainstreaming. Het is ondoenlijk een doelgroepenbeleid te voeren door de grote hoeveelheid verschillende groepen in de stad. Verder wijzen de bovenstaande tien punten nadrukkelijk op het belang van de sferen van arbeid, onderwijs, huisvesting en gezondheid. Tegelijkertijd zijn er ook specifieke integratieproblemen die om een meer gerichte aanpak vragen.

Foto: Rotterdam marketing

Hoofdpijnen van een eigentijds Rotterdams integratiebeleid

Wie het naoorlogse Nederlandse integratiebeleid overziet, kan drie verschillende fasen waarnemen waarin telkens verschillende aspecten van integratie werden benadrukt.

Tijdens de *eerste fase* (1960-1980) lag de nadruk op het subsidiëren en raadplegen van zelforganisaties van migranten en op 'integratie met behoud van eigen cultuur en identiteit'. Deze benadering kwam tijdens de *tweede fase* ter discussie te staan (1990-2002). Multicultureel beleid bleef belangrijk, maar extra aandacht werd gegeven aan het verminderen van achterstand (met name in het onderwijs en op de arbeidsmarkt) en aan het reduceren van de afhankelijkheid van de verzorgingsstaat. Tijdens de *derde fase* (>2002) is het accent komen te liggen op assimilatie via inburgering in de Nederlandse taal en cultuur. Ook wordt afscheid genomen van specifiek minderhedenbeleid ten faveure van algemeen burgerschapsbeleid (Van Meeteren et al. 2013).

De bovenstaande verschuivingen keren terug in het Rotterdamse integratiebeleid. Ook in Rotterdam zien we de overgang van specifiek multicultureel beleid naar algemeen burgerschapsbeleid. Dat blijkt onder meer uit het Rotterdamse coalitieprogramma 'Ruimte voor talent en ondernemen, 2010-2014'. Het typisch Nederlandse woord *allochtoon* komt niet één keer in dit programma voor, en ook de termen 'integratie', 'probleemwijk' en 'migratie' worden slechts één keer genoemd. Er is een verschuiving gaande van het ontwikkelen van programma's gericht op specifieke etnische groepen, naar meer universele en integrale benaderingen gericht op de behoeften van individuele Rotterdammers en op de belangen van de Rotterdamse samenleving. De nadruk ligt hierbij op de betekenis van sociale en economische participatie van burgers en op het stimuleren van individuele talenten door werk, opleiding, sport en cultuur.

Deze algemene burgerschapsbenadering sluit beter aan bij een stad met een superdiverse bevolking. Een dergelijke benadering voorkomt tevens het 'etniseren' van het integratievraagstuk. Niet bij alle Marokkanen of Bulgaren speelt een integratieprobleem, maar bij specifieke subcategorieën. Voor de toekomst van de stad Rotterdam zou het goed zijn om deze meer algemene benadering uit te werken langs drie hoofdpijnen (Collett et al. 2013).

Een motiverend integratieverhaal

Er dient een samenbindend verhaal te worden verteld dat zich richt op alle Rotterdammers: jong oud, migrant en niet-migrant, arm en rijk, man en vrouw en hoog- en laagopgeleid. In het verleden hebben Rotterdamse beleidsmakers te vaak hun teleurstelling uitgesproken over de eigen bevolking ('we voeren de verkeerde lijstjes aan'), te vaak uitsluitend taalgebruik gehanteerd ('te veel buitenlanders') en te vaak gedroomd over een ideale stadsbevolking ('we willen meer kennismigranten en groepen uit de middenklasse'). De hoofdfiguur in zo'n samenbindend verhaal is de wereldhaven van Rotterdam. De Rotterdamse haven is de belichaming van een superdiverse stad waar groepen aankomen, vertrekken en zich vestigen. Al deze groepen - waaronder migranten, maar ook studenten en andere sociale groepen - moeten tijdelijk dan wel structureel een volwaardige plek kunnen verwerven in de stad en kansen krijgen op sociale stijging. Dat is niet alleen in het belang van individuele burgers, maar ook van de stad zelf. De stad Rotterdam is gebaat bij een gekwalificeerde, ondernemende stadsbevolking voor het aantrekken, behouden en creëren van werkgelegenheid. Onderdeel van een dergelijk integratieverhaal is ook dat discriminatie van, en onjuiste beeldvorming over migrantengroepen effectief worden bestreden, en dat er helderheid bestaat over de rechten en plichten van burgers.

Nieuwe vormen van governance

De nadruk op algemeen beleid impliceert dat integratiebeleid niet alleen is voorbehouden aan een aparte afdeling binnen het cluster Maatschappelijke Ontwikkeling. Integratie is een ook kerntaak voor diensten die vallen onder andere Rotterdamse gemeentelijke clusters, zoals Werk & Inkomen en Stadsontwikkeling. Integratiebeleid wordt derhalve onderdeel van de *hoofdstroom* van beleid en is niet langer een *zijstroompje* dat, al naar gelang de tijdgeest, aandacht krijgt dan wel genegeerd kan worden. Het is van belang dat dit wordt uitgedragen door de politieke en bestuurlijke top in Rotterdam. Daarnaast blijft het van belang om binnen de gemeentelijke organisatie een coördinerende afdeling te hebben die zich richt op het bestrijden van discriminatie en op het ontwikkelen van 'targeted' instrumenten voor specifieke integratieproblemen.

Een meer algemene benadering betekent dat private actoren en partijen uit het maatschappelijk middenveld (woningbouwcorporaties, werkgevers, onderwijs- en gezondheidsinstellingen, zelforganisaties van burgers) betrokken worden bij het ontwerpen en implementeren van integratiebeleid. Dat gebeurt al. Onderwijsinstellingen, bijvoorbeeld mbo-opleidingen, werken samen met werkgevers om realistische opleidingen te creëren die werk garanderen, en zelforganisaties van migranten helpen bij de inburgering van nieuwkomers en oudkomers. De laatste jaren is er een hernieuwde belangstelling gekomen voor de rol van zelforganisaties en burgerinitiatieven. Dat heeft wel een zekere ironie omdat juist op landelijk en gemeentelijk niveau afscheid is genomen van structureel overleg met (gesubsidieerde) migrantenorganisaties.

De belangstelling gaat nu echter uit naar *niet-gesubsidieerde* zelforganisaties. De bestuurlijke kunst is om dergelijke initiatieven enerzijds met rust te laten en anderzijds er open communicatiekanalen mee te onderhouden. Het programma 'Mee(R) doen, Rotterdammers in actie' geeft daarvan een inkijkje. Zo worden contacten met Antilliaanse, Marokkaanse, Turkse en Pakistaanse zelforganisaties benut om problemen rond opvoeding, overgewicht en schooluitval te bespreken. Vitale vormen van zelforganisatie keren ook terug bij expatclubs en Poolse arbeidsmigranten (in het bijzonder kerkelijke participatie). Bloeiende zelforganisaties zijn echter geen vanzelfsprekend fenomeen, en ze hoeven niet altijd nuttig te zijn voor integratie. Er moet daarom voor worden gewaakt om te nadrukkelijk de mantra van zelforganisaties en burgerkracht te reciteren (Van der Zwaard & Specht 2013).

Nieuwe vormen van *governance* hebben tevens betrekking op *multi-level governance*. Bij sommige vraagstukken, zoals de financiering van het onderwijs of de nieuwe arbeidsmigratie uit Midden- en Oost-Europa, moet worden samengewerkt met hogere beleidsniveaus (waaronder de nationale overheid en de Europese Unie) om de integratie van leerlingen of arbeidsmigranten in de stad Rotterdam te verbeteren.

Nieuwe typen beleid

Mainstreaming vraagt om meer algemene beleidsprogramma's die er op gericht zijn de capaciteiten en ontwikkelingsmogelijkheden van alle inwoners van Rotterdam te verbeteren. Algemeen beleid is makkelijker uitvoerbaar en heeft een groter draagvlak onder de bevolking.

Een voorbeeld van meer algemeen is het *Nationaal Programma Rotterdam-Zuid*. Het is een programma dat zich richt op zeven focuswijken in Rotterdam-Zuid en steunt op drie cruciale pijlers: opleiding, werk en huisvesting. De opleidingspijler is gericht op het verbeteren van het opleidingsniveau van jongeren uit de omgeving (inclusief het voorkomen van voortijdig schoolverlaten en het stimuleren van jongeren om een beroep te kiezen binnen de vakken techniek en zorg). De werkpijler is gericht op het verminderen van de werkloosheid en het stimuleren van de arbeidsparticipatie op Zuid, onder meer door het bieden van werkgaranties voor jongeren en andere werkzoekers in de regio. De huisvestingspijler probeert de middenklasse terug te krijgen in Rotterdam-Zuid, bijvoorbeeld door de bouw van duurdere woningen en het creëren van aantrekkelijke leefomgevingen. Bij dit nationale programma zijn talloze publieke en private partijen betrokken.

Foto: Gemeente Rotterdam

Een ander voorbeeld is het Rotterdamse *Activerend armoedebeleid*. Ook hier gaat het om een breed programma dat zich in principe richt op alle Rotterdammers die in een precare financiële situatie zitten. Naast allerhande individuele verstrekkingen in het kader van de bijzondere bijstand, verstrekt Rotterdam een categoriale AOW-toeslag, een kindertoelage en een bijdrage voor de collectieve zorgverzekering (IZA Cura Rotterdampakket). Voor Rotterdammers die daarnaast langer dan vijf jaar met een laag inkomen leven is er de langdurigheidstoelage. Ook stelt de gemeente structureel subsidies beschikbaar aan de Stichting Leergeld Rotterdam, het Jeugdsportfonds en het Jeugdcultuurfonds.

Voor beide voorbeeldprogramma's geldt dat er op voorhand geen al te specifieke (etnische) doelgroepen worden aangewezen, hoewel deze groepen er wel in belangrijke mate van profiteren. Rotterdam-Zuid kent immers een omvangrijke migrantenpopulatie, en veel migrantenhuishoudens leven rond het sociaal minimum.

Een vraag die zich opdringt is in hoeverre er meer aandacht moet komen voor 'diversiteitsbeleid' binnen het algemene integratiebeleid. Uit de recente studie van Verbeek (2012) blijkt dat diversiteitsbeleid in Nederland weinig effectief is geweest. Diversiteitsbeleid dat primair is gericht op het bevorderen van de instroom van etnische minderheden kwam in Nederland nauwelijks van de grond, terwijl beleid gericht op het beter omgaan met de reeds bestaande etnische diversiteit in een organisatie wel een klein positief effect had op de vertegenwoordiging van minderheden binnen organisaties. Hoe het ook zij: voor een stad als Rotterdam is het nastrevenswaardig dat belangrijke migrantengroepen toegang verwerven tot het gemeentelijk bestuur en ook dat er kennis bestaat van culturele vraagstukken die de integratie van groepen in de weg kunnen staan. Maar er moet voor worden gewaakt om integratievraagstukken te snel te herleiden tot vraagstukken van etnische cultuur en identiteit.

Targeting within universalism

Het armoedeprogramma van Rotterdam is niet alleen een voorbeeld van algemeen beleid; het laat ook zien dat het noodzakelijk blijft om te specificeren,

bijvoorbeeld door aandacht te besteden aan specifieke categorieën zoals kinderen, zelfstandigen (zzp'ers) en chronisch zieken. Maar ook hier gaat het om niet-etnische categorieën. Er is een juiste balans nodig tussen algemene en specifieke vormen van beleid. In dit verband zou ik nog de aandacht willen vestigen op twee specifieke vormen van beleid.

Het eerste voorbeeld betreft het Rotterdamse beleid gericht op de integratie van migranten uit Midden- en Oost-Europa. De meeste nieuwe arbeidsmigranten integreren geruisloos in de stedelijke samenleving en dragen bij aan de stedelijke economie. Niettemin zijn er diverse sociale problemen ontstaan die verband houden met de nieuwe arbeidsmigratie (Engbersen 2013). Ze behelzen zaken als non-registratie, informeel werk (zwart werk, frauduleuze uitzendbureaus), irreguliere huisvesting (ruimtelijke concentratie, uitbuiting, overbewoning, dakloosheid), inburgering (hoe dit voor EU-burgers te regelen?), scholing (kinderen van arbeidsmigranten die zich telkens in- en uitschrijven bij scholen) en criminaliteit. De gemeente Rotterdam was de eerste die direct reageerde op problemen die verbonden zijn met arbeidsmigratie uit Midden- en Oost-Europa. Rotterdam organiseerde samen met Den Haag een 'Polentop' in 2007, bijgewoond door 40 Nederlandse gemeenten. Sinds deze bijeenkomst in 2007 heeft Rotterdam op succesvolle wijze aandacht gevraagd voor thema's die verband houden met arbeidsmigratie uit de nieuwe lidstaten. De zorgen van de stad Rotterdam werden door de Tweede Kamer en de Nederlandse regering gedeeld, wat resulteerde in een grootschalige parlementaire studie naar 'lessen uit recente arbeidsmigratie' (Tijdelijke parlementaire commissie 2011). Tevens is een reeks van beleidsmaatregelen voorbereid door

de nationale overheid in overleg met Rotterdam en andere steden.¹³ Pogingen van Rotterdam om op Europees niveau te lobbyen voor beleidsaanpassingen zijn tot op heden minder succesvol geweest.

Een tweede voorbeeld van specifiek beleid is het *expatbeleid*. In Rotterdam zijn specifieke voorzieningen gerealiseerd, waaronder een *Expat Desk*, om de integratie van kennismigranten in Rotterdam te faciliteren. Dit voorbeeld geeft aan dat het vraagstuk van integratie niet alleen betrekking heeft op problematische groepen. Een stad als Rotterdam staat ook voor de opgave om hooggeschoolde arbeidsmigranten aan te trekken, hen zich thuis te laten voelen in de stad en het proces van integratie te faciliteren. Onderzoek onder Rotterdamse expats wijst uit dat zij in beperkte mate geïntegreerd zijn in de Rotterdamse samenleving, maar dat een deel van hen daar wel behoefte aan heeft (Van Bochove et. al. 2010; Van Bochove & Engbersen 2013).

Voor beide groepen geldt overigens dat een deel van hen tijdelijk in Rotterdam zal verblijven. Ook dat is een nieuwe opgave voor het stedelijke integratiebeleid. Het Nederlandse en het lokale integratiebeleid hebben zich altijd gericht op migranten die zich blijvend vestigen. Grote steden hebben echter steeds meer te maken met passanten die slechts tijdelijk of middellang (drie tot vijf jaar) in een stad verblijven. Een deel van hen opereert in verbanden waarin vooral Engels wordt gesproken. Dat levert nieuwe vragen op voor het stedelijke integratiebeleid. Wat betekent de aanwezigheid van passanten voor inburgering, huisvesting of het onderwijs? Welke flexibele infrastructuur is noodzakelijk om verschillende vormen van tijdelijke arbeidsmigratie te faciliteren? (Engbersen 2013)

¹³ Dat beleid richt zich vooral op de terreinen van registratie, werk, handhaving van arbeidswetgeving, sociale voorzieningen, huisvesting, inburgering en terugkeer.

■ Slot

Rotterdam is uitgegroeid tot een superdiverse stad met ruim 170 nationaliteiten en veel tweedegeneratiemigranten.

Het is een stad die zich permanent voor de opgave ziet gesteld om sociale groepen, van laag- tot hoog-opgeleiden, te integreren. Het is ook een stad met een omvangrijke autochtone arbeidersklasse. Ook bij deze categorie speelt het vraagstuk van integratie en positieverbetering een blijvende rol.

In dit essay is gepleit voor een beleid langs twee lijnen. Ten eerste een meer nadrukkelijke inpassing van integratiebeleid in de hoofdstroom van de beleidsvorming (*mainstreaming*) en ten tweede aanvullend specifiek beleid waar nodig (*targeting within universalism*). In de verdere vormgeving van een dergelijk beleid kunnen lessen worden getrokken uit het verleden. Dat verleden laat zien dat vaak te *eenzijdige accenten* zijn gelegd in het integratiebeleid. Aanvankelijk vertrouwde men vooral op de rol van (door de overheid gesubsidieerde) zelforganisaties en was er veel aandacht voor integratie met behoud van eigen cultuur en identiteit. Later ging de aandacht uit naar het bestrijden van achterstanden op de arbeidsmarkt en in het onderwijs. En vandaag de dag staan vooral inburgering, actief burgerschap en zelfredzaamheid centraal. Een meer algemeen beleid incorporeert het goede van deze accenten:

- Het onderkent de rol die zelforganisaties kunnen spelen, maar is zich ook bewust van de problematische kanten ervan;
- Het poogt achterstanden te bestrijden en sociale stijging mogelijk te maken via algemeen beleid op de terreinen van arbeid, onderwijs, huisvesting en gezondheid;
- Het is zich bewust van de grote betekenis van beheersing van de Nederlandse taal voor succesvolle integratie van hen die zich in Nederland vestigen of er langdurig willen verblijven;
- Het onderkent dat waar nodig algemeen beleid moet worden aangevuld met specifieke instrumenten en een doeltreffend antidiscriminatiebeleid (zie Dagevos & Grundel 2013);
- Het onderkent dat burgerschap in de eerste plaats een set van politieke en sociale rechten is met corresponderende plichten. Die wederkerigheid tussen rechten en plichten biedt meer aanknopingspunten voor integratie dan al te overspannen verwachtingen over burgerkracht en actief burgerschap.

Foto: Marc Heeman

Aan deze punten kunnen nog twee aspecten worden toegevoegd:

- Processen van integratie gaan bij veel sociale groepen als vanzelf en behoeven niet of nauwelijks ondersteuning door de gemeentelijke overheid;
- Integratiebeleid dient zich ook te richten op de inpassing van tijdelijke bewoners in de Rotterdamse samenleving.

Net als het begrip 'allochtoon' heeft het begrip 'integratie' een negatieve lading gekregen. Het is niet gemakkelijk om deze lading te doen verdwijnen en nieuwe begrippen te introduceren die meer aanvaardbaar zijn. Het punt dat ik in dit essay centraal heb willen stellen is dat 'integratie' een permanente opgave is voor de stad Rotterdam en dat integratie ook betrekking heeft op autochtone en hoog opgeleide groepen. Dat plaatst het vraagstuk van integratie in de hoofdstroom van beleid.

Literatuur

- Bochove, M. van & G. Engbersen (2013) "Beyond Cosmopolitanism and Expat Bubbles: Challenging Dominant Representations of Knowledge Workers and Trailing Spouses." *Population, Space and Place*, Article first published online: 10 Dec. 2013
- Bochove, M. van, K. Rusinovic & G. Engbersen (2010) *Over de rode loper. Kennismigranten in Rotterdam en Den Haag*. Den Haag: Nicis Institute
- Bochove, M. van, K. Rusinovic & G. Engbersen (2009) *De stad en staat van de burger: het stadsburgerschap van de allochtone middenklasse*. Den Haag: Nicis Institute
- Bochove, M. van (2008) *Een rolmodel, ik? Vijftien Rotterdamse vrouwen over succes, inspiratie en mentoring*, Rotterdam: Sociaal Platform Rotterdam
- Bosniak, L. (2006) *The citizen and the alien: dilemmas of contemporary membership*. Princeton: Princeton University Press
- Coalitieakkoord Rotterdam (2010) *Ruimte voor talent en ondernemen*. Gemeente Rotterdam
- Collett, Elizabeth, Milica Petrovic & Peter Scholten (2013) *Experiences of mainstreaming immigrant integration in Europe: lessons for the Netherlands*. Brussels: Migration Policy Institute Europe
- Dagevos, J. & M. Grundel (2013) *Biedt het concept integratie nog perspectief?* Den Haag: SCP
- Dieleman, F.M. & R.C. Kloosterman (2000) "Room to manoeuvre; governance, the post-industrial economy, and housing provision in Rotterdam." In: M. Polèse en R. Stren (Eds.) *The Social Sustainability of Cities. Diversity and the Management of Change*, pp. 175-202
- Engbersen, G. (2013) "Labour Migration from Central and Eastern Europe and the Implications for Integration Policy." In: J.W. Holtslag, M. Kremers & E. Schrijvers (eds.) *Making migration work. The future of labour migration in the European Union*. Amsterdam: Amsterdam University Press, pp. 104-121
- Engbersen, G. (2012) MOE-landers in Rotterdam: aard, omvang en sociale implicaties. Een essay ten behoeve van ronde tafelsessie over nieuwe arbeidsmigratie in Rotterdam, Gemeente Rotterdam, Augustus 2012
- Engbersen, G., E. Snel & A. Weltevrede (2005) *Sociale herovering in Amsterdam en Rotterdam. Eén verhaal over twee wijken*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
<http://www.wrr.nl/content.jsp?objectid=2814>
- Entzinger, H. en G. Engbersen (2013) "Rotterdam. A City of Immigrants." Paper prepared for the 11th plenary meeting of the Transatlantic Council on Migration, Migration Policy Institute. London, UK, November 14-15, 2013.
- Gemeente Rotterdam (2011) *Mee(R)doen*, Rotterdammers in actie, 19 april 2011, Rotterdam
- Lusse, M. (2013) *Een kwestie van vertrouwen. Een ontwerpgericht onderzoek naar het verbeteren van het contact met ouders in het grootstedelijke vmbo als bijdrage aan preventie van schooluitval*. Rotterdam: Rotterdam University Press (dissertatie)
- Meeteren, M.J. van, Pol, S. van de, Dekker, R., Engbersen, G.B.M. & Snel, E. (2013) "Destination Netherlands. History of immigration and immigration policy in the Netherlands." In: Judy Ho (Ed.) *Immigration in the 21st Century: Political, Social and Economic Issue*. New York: Nova Science Publishers, pp. 113-170
- Samers M. (2010) *Migration*. London: Routledge
- Saunders, D. (2011) *Arrival City*. Pantheon
- Scheffer, Paul & Han Enzinger (2012) *De staat van integratie. Rotterdam-Amsterdam*. Rotterdam/Amsterdam: Gemeente Rotterdam & Gemeente Amsterdam
- Skocpol, T. (1991) "Targeting Within Universalism: Politically Viable Policies to Combat Poverty in the United States." In: Jencks C, Peterson PE *The Urban Underclass*. Washington, D.C.: The Brookings Institution, pp. 411-36.
- Snel, E., J. Burgers, G. Engbersen, M. Ilies, R. van der Meij & K. Rusinovic (2010) *Arbeidsmigranten uit Bulgarije, Polen en Roemenië in Rotterdam. Sociale leefsituatie, arbeidspositie en toekomstperspectief*. Den Haag: NICIS
- Snel, E. en L. Gerrits (2012) *Advies over het rapport 'Komen en gaan'*. Rotterdam: Kenniswerkplaats Leefbare Wijken.
<http://www.kenniswerkplaats-leefbaar.nl/>
- Steen, L van der & H. Heijstek (2010) *Expatdesk Rotterdam*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.
www.stedelijkeconomie.nl/dsresource?objectid=200851
- Verbeek, S. (2012) *Diversity Policies and Ethnic Minority Representation*. Rotterdam: Dissertatie
- Vertovec, S. (2007) "Super-diversity and its implications." *Ethnic and Racial Studies* 29 (6): 1024-1054
- Zwaard, J. van der & M. Specht (2013) *Betrokken bewoners, betrouwbare overheid. Conditie en competenties voor burgerkracht in de buurt*. Literatuurstudie voor Kenniswerkplaats Leefbare Wijken, Rotterdam. <http://www.kenniswerkplaats-leefbaar.nl/>

Overzicht 1: Migranten in Rotterdam op basis van nationaliteit, geboorteland en etniciteit (cijfers 2012/2013)

	nationaliteit (2012)	geboorteland (2013)	eticiteit (2013)
Totaal	616.260	616.294	616.294
<i>waaronder</i>			
Nederlands/autochtoon	554.011	445.706	316.594
Niet-Nederlands/allochtoon	62.249	170.588	299.700
Totaal Europese nationaliteiten (ex NL)	37.047	59.223	103.613
<i>waaronder</i>			
Europese Unie (exclusief Nederland)	23.446	26.903	42.492
<i>waaronder</i>			
Belgisch	799	1.466	3.128
Brits	1.597	1.772	3.086
Duits	2.634	3.988	9.820
Frans	924	1.082	1.815
Grieks	833	1.163	1.518
Italiaans	1.309	1.266	2.000
Oostenrijks	nb	293	592
Portugees	3.478	2.825	3.918
Spaans	1.887	1.774	2.876
Pools	4.054	5.066	6.105
Hongaars	nb	865	1.128
Joegoslavisch	13	6.068	9.267
Sovjet-Unie (voormalig)	nb	3.262	4.083
Turks	11.493	23.337	47.900
Overige Europese nationaliteiten	8.026	4.996	6.377
Totaal Afrikaanse nationaliteiten	9.067	36.534	70.563
<i>waaronder</i>			
Marokkaans	6.230	18.719	41.125
Somalisch	nb	1.407	2.066
Egyptisch	nb	262	471
Ethiopisch	nb	1.232	1.918
Ghanees	nb	617	967
Kaapverdisch	nb	8.704	15.313
Zuid-Afrikaans	nb	475	688
Overige Afrikaanse nationaliteiten	2.837	5.118	8.015
Totaal Amerikaanse nationaliteiten	3.251	51.499	85.422
<i>waaronder</i>			
Amerikaans	693	1.059	1.352
Brazilisch	nb	897	1.189
Canada en overig Noord-Amerika	nb	326	475
Colombiaans	nb	883	1.088
Dominicaanse Republiek	nb	1.466	2.223
(voormalig) Ned. Antillen + Aruba	nb	14.966	22.972
Surinaams	1.046	29.587	52.732
Overige Amerikaanse nationaliteiten	1.512	2.315	3.391

Overzicht 1: vervolg

	nationaliteit (2012)	geboorteland (2013)	etniciteit (2013)
Totaal Aziatische nationaliteiten	7.356	22.898	39.500
<i>waaronder</i>			
Afghaans	nb	1.313	1.661
Chinees	2.731	4.667	6.473
Filippijns	nb	623	956
Hongkong	nb	1.174	2.313
Indonesisch	708	4.347	12.482
Irakees	215	1.568	2.042
Iraans	nb	1.675	2.085
Indiaas	nb	1.245	1.660
Pakistaans	nb	2.129	4.292
Vietnamees	nb	391	714
Japans	434	402	491
Overige Aziatische nationaliteiten	3.268	3.364	4.331
Totaal Oceanische nationaliteiten	150	434	602
<i>waaronder</i>			
Australisch	nb	320	448
Overig Oceanië	150	114	154
Staatloos / onbekend	5.378	-	-

Bron: CBS Statline 17-10-2013

Tabel 1: Aantal migranten uit Midden- en Oost-Europa in Rotterdam, naar nationaliteit, 1 januari 1996-2012 (volgens scenario 50% niet formeel geregistreerd)

Nationaliteit	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012
Bulgarije	68	74	104	152	210	264	1.260	2.806	2.880
Slovenië	20	22	22	44	42	76	88	160	206
Cyprus	8	4	8	14	14	16	22	26	56
Hongarije	158	208	208	244	236	280	410	754	1.310
Letland	16	18	40	48	88	134	150	238	656
Litouwen	28	68	96	136	138	320	380	534	848
Malta	2	6	6	6	8	8	12	16	14
Polen	424	470	472	528	712	1.574	2.446	5.104	8.082
Roemenië	202	138	178	272	330	342	566	872	1.220
Slowakije	30	70	100	108	124	158	214	384	262
Tsjechië	58	76	118	132	162	194	192	238	312
Anders	18	14	12	14	14	16	44	78	132
Totaal MOE migr.	1.032	1.168	1.364	1.698	2.078	3.382	5.784	11.210	15.978

Bron: Rotterdamse Centrum voor Onderzoek en Statistiek (COS)

Tabel 2: Aantal migranten uit Midden- en Oost-Europa in Rotterdam, naar nationaliteit, 1 januari 1996-2012 (volgens scenario 33% formeel geregistreerd)

Nationaliteit	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012
Bulgarije	102	111	156	228	315	396	1.890	1.890	7.320
Slovenië	30	33	33	66	63	114	132	132	309
Cyprus	12	6	12	21	21	24	33	33	81
Hongarije	237	312	312	366	354	420	615	615	1.965
Letland	24	27	60	72	132	201	225	225	984
Litouwen	42	102	144	204	207	480	570	570	1.272
Malta	3	9	9	9	12	12	18	18	21
Polen	636	705	708	792	1.068	2.361	3.669	3.669	12.123
Roemenië	303	207	267	408	495	513	849	849	1.830
Slowakije	45	105	150	162	186	237	321	321	693
Tsjechië	87	114	177	198	243	291	288	288	468
Anders	27	21	18	21	21	24	66	66	198
Totaal MOE migr.	1.548	1.752	2.046	2.547	3.117	5.073	8.676	8.676	27.264

Bron: Rotterdamse Centrum voor Onderzoek en Statistiek (COS)

Tabel 3: Buurten in Rotterdam met verhoudingsgewijs het hoogste minderhedenaandeel (percentage 'niet-westerse allochtonen') onder de buurtbevolking (gegevens 1 januari 2013)

Buurten in Rotterdam 2003	%	Buurten in Rotterdam 2013	%
Spangen	73,9	Afrikaanderwijk	79,6
Feijenoord	71,8	Feijenoord	75,5
Afrikaanderwijk	69,9	Spangen	74,1
Bospolder	66,3	Hillesluis	73,8
Schiemon	65,9	Bospolder	69,9
Tussendijken	65,1	Tussendijken	67,2
Hillesluis	64,9	Bloemhof	64,9
Nieuwe Westen	59,4	Oude Westen	60,8
Oude Westen	58,4	Tarwewijk	59,8
Bloemhof	52,5	Nieuwe Westen	59,3
Oude Noorden	50,3	Schiemon	56,9
Agniesebuurt	50,1	Pendrecht	56,5
Tarwewijk	48,7	Oud Crooswijk	55,8
Nieuw-Crooswijk	48,6	Agniesebuurt	55,5
Oud-Crooswijk	47,3	Oude Noorden	54,6

Bron: Rotterdamse Centrum voor Onderzoek en Statistiek (COS)

Tabel 4: Scenario I: verdachten uit Midden- en Oost-Europa als % van 2 maal de GBA-populatie

Nationaliteit	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Polen	5,2	5,7	5,2	6,0	6,3	5,7	4,4
Bulgarije	5,3	4,6	18,3	3,4	3,6	1,9	1,6
Hongarije	1,0	0,4	1,2	0,8	2,0	2,0	1,3
Roemenië	3,9	3,7	8,7	10,3	9,4	7,7	7,6
totaal overig	6,4	5,6	4,3	5,6	14,8	8,1	5,3
Totaal	4,7	4,7	5,8	5,4	6,8	5,0	3,9

Bron: Politie Rotterdam (zie Engbersen 2012)

Tabel 5: Scenario II: verdachten uit Midden- en Oost-Europa als % van 3 maal de GBA-populatie

Nationaliteit	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Polen	3,4	3,8	3,4	4,0	4,2	3,8	3,0
Bulgarije	3,6	3,1	12,2	2,3	2,4	1,2	1,1
Hongarije	0,7	0,3	0,8	0,5	1,4	1,4	0,8
Roemenië	2,6	2,5	5,8	6,8	6,3	5,1	5,1
totaal overig	4,3	3,7	2,9	3,8	9,9	5,4	3,5
Totaal	3,1	3,1	3,9	3,6	4,5	3,3	2,6

Bron: Politie Rotterdam (zie Engbersen 2012)